ketebe.com

**ISBN: 978-625-8904-53-6**
© 2018 Ketebe Kitap ve Dergi Yayıncılığı A.Ş.

**Ketebe Yayınları:** 1799 **İnceleme**

**Yayın Yönetmeni**
Furkan Çalışkan

**Yayıma Hazırlayan**
Beyzanur Topçuoğlu
Afra Akyol

**Düzelti**
Betül Aydın

**Kapak**
Harun Tan

**Mizanpaj**
Nilgün Sönmez

**1. BASKI**

Ekim 2026
İstanbul

**Ketebe Yayınları**
**Sertifika No. 49619**
Maltepe Mahallesi Fetih Caddesi
No: 6 Dk: 2
Topkapı 34010 İstanbul
Tel: 212 612 29 30
e-mail: ketebe@ketebe.com

**Baskı ve Cilt**
**Sertifika No: 45103**
Çınar Matbaacılık ve Yay. San.
Tic. Ltd. Şti. İkitelli OSB Mahallesi
Çevre Sosyal Tesisler Sokak Çevre
Sanayi sitesi Sosyal Tesisler No: 3
İç Kapı No:1B1 Başakşehir/İstanbul

© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak Ketebe Kitap ve Dergi Yayıncılığı A.Ş.'ye aittir.
İzinsiz yayımlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

# Hafıza ve Miras

## Türkiye'de Bilim Tarihinin 100 Yılı

EDİTÖR
ŞULE TAŞKIRAN

KETEBE

**Şule Taşkıran**

Lisans eğitimini İstanbul Teknik Üniversitesi Kimya Bölümünde tamamladı. Aynı üniversitede kimya alanında yüksek lisans ve doktora derecelerini aldı. Çalışmalarını bilim tarihi ve felsefesi, kimya tarihi ve felsefesi, İslam ve Osmanlı bilim tarihi ile deneysel kimya tarihçiliği alanlarında sürdürmektedir. Özellikle klasik kimya ve elkimya metinlerinin teorik ve deneysel boyutları, tarihsel kimya uygulamalarının yeniden inşası ve kimyasal bilginin tarihsel gelişimi üzerine çalışmalar yapmaktadır.

Hâlen İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilim Tarihi Enstitüsünde Doğa Bilimleri Tarihi alanında öğretim üyesi ve Anabilim Dalı Başkanı olarak görev yapmaktadır. Ketebe Yayınları tarafından yayımlanan *Doğa Bilimlerinin Tarihi* ile *Matematik Bilimleri ve Teknolojinin Tarihi* başlıklı eserlerin editörlüğünü üstlenmiş; kimya tarihi ve deneysel bilim tarihçiliği üzerine çeşitli çalışmalar yayımlamıştır.

# İÇİNDEKİLER

**TAKDİM** ..... 7

**TAKRİZ** ..... 11

**BİRİNCİ BÖLÜM**

**BİLİM TARİHİNİ DÜŞÜNMEK: YAKLAŞIMLAR**

Bilim Tarihi ve Atatürk ..... 19
REMZİ DEMİR

Nereden Nereye: Cumhuriyet Dönemi Basılı Bilim Tarihi Eserleri Üzerine ..... 33
Z. TUBA OĞUZ CEYHAN

Bilim Tarihi ve Kurmaca Edebiyat Arasındaki Boşlukları Doldurmak:
Romanlar Bilim Tarihi Yazımına Kaynaklık Teşkil Edebilir mi? ..... 61
DİDEM ARVAS

Bilim Tarihi Araştırmalarına Kişisel Arşivlerin Katkısı ..... 75
YASİN ŞEŞEN

Bilim Tarihi Alanında TÜBİTAK Ar-Ge Projesi Yapmak:
Problemler ve Çözüm Önerileri ..... 89
ELİF BAGA

Kimya Tarihi Nasıl Çalışılmalıdır? Metodolojik Yaklaşımla
"Deneysel Kimya Tarihçiliği" ..... 101
ŞULE TAŞKIRAN

**İKİNCİ BÖLÜM**

**BİLİM TARİHİ EĞİTİMİ: AKTARIM, ÖĞRETİM VE YAYGINLAŞTIRMA**

Bilim ve Sanat Merkezleri (BİLSEM) İlköğretim Matematik Alanına Yönelik
Yardımcı Ders Materyalinin Bilim Tarihi Eğitimi Açısından İncelenmesi ..... 119
ZEYNEB BAHADIR

Eğitim Programlarında Disiplinler Arası Yaklaşıma Dayalı Olarak Hazırlanan Öğretim Etkinliklerine Bilim Tarihi Perspektifinden Bakmanın Önemi Hakkında Bir Değerlendirme ....131
SEMA KÜÇÜKALİOĞLU ÖZKILIÇ

Matematik Alanına Yönelik Usturlap ve Rubu‘ Tahtasının Eğitim Materyali Olarak Ele Alınması....153
AHMET BAHADIR - ÇAĞATAY ÖZKAN

Halkın Bilim Hocası Salih Murat Uzdilek ve Gazetelerdeki Bilim Yazılarının Bir Değerlendirmesi ....161
RIDVAN GENÇER - BAHRİ ATA

**ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**

**BİLİM TARİHİNDE ARAÇLAR, KURUMLAR VE UYGULAMALAR**

Bilim Tarihi Açısından Müzecilik Çalışmaları....205
FETHİYE ERBAY

Türkçe Biyoloji Tarihi Kitaplarının Değerlendirilmesi....225
MUKADDES ÇAPAR – MUSTAFA YAVUZ

Bilim ve Sanat: Bilim Tarihi Müzeleri ve Sergileme Teknolojileri....239
MUTLU ERBAY

Cezerî’nin Olağanüstü Makineleri ....257
AHMET SELAMİ ÇALIŞKAN

“İslam Astronomisinin Mekanik Yorumu ve Batı’ya Tesirleri” Projesinin Serüveni ....269
FATMA ZEHRA PATTABANOĞLU

**DÖRDÜNCÜ BÖLÜM**

**HAFIZA VE MİRAS**

“Bilim Tarihi Çalışmalarım”.... 297
ATİLLA BİR

Bilim ve Teknoloji İlişkisi .... 301
EMRE DÖLEN

Türkiye’de Bilim Tarihinin Geçmişi Üzerine Düşünceler ve Anılar .... 305
FEZA GÜNERGUN

# TAKDİM

Cumhuriyet'in 100. yılı yalnızca tarihsel bir dönüm noktasını değil, aynı zamanda bir disiplinin birikimini yeniden değerlendirme ve yönelimlerini gözden geçirme imkânını da beraberinde getirir. Türkiye'de bilim tarihi çalışmaları ve eğitimi, bu uzun süreklilik içinde kendi gelişim hattına eleştirel bir bakışla yaklaşmayı gerekli kılar. Bir alanda hangi konuların önceliklendirildiği, hangi kaynakların merkeze alındığı ve hangi yöntemlerin benimsendiği, o disiplinin düşünsel çerçevesini olduğu kadar geleceğe dair yönelimlerini de belirler. Bu bakımdan bilim tarihi, yalnızca geçmişi anlamaya yönelik bir inceleme alanı değil, aynı zamanda bugünü konumlandıran ve geleceğe dair düşünme imkânları sunan dinamik bir araştırma sahası olarak değerlendirilmelidir.

Bilim tarihi, bilimsel bilginin ortaya çıkışı, yayılması ve kullanımı süreçlerini inceleyen bir disiplin olmanın ötesinde, insan düşüncesinin gelişimini ve daha da önemlisi insan bilincinin dönüşümünü anlamaya yönelen temel bir araştırma alanıdır. "Birikebilen ve ilerleyebilen entelektüel bir etkinlik" olarak bilimsel düşünce, insanlığın zihinsel üretiminin en sistematik ve süreklilik arz eden biçimlerinden birini temsil eder. Bu yönüyle bilim tarihi, yalnızca bilimsel bilginin kronolojisini sunmakla kalmaz aynı zamanda insanın evreni, doğayı ve kendisini anlamlandırma çabalarının tarihsel serüvenini ortaya koyar. Kültürün en temel bileşenlerinden biri olan bu disiplin, bilginin toplumsallaşması ve kuşaklar arası aktarımında güvenilir bir referans çerçevesi sunar.

Günümüzde bilim ve teknoloji, ulaştıkları düzey itibarıyla çağdaş düşünce dünyasının belirleyici unsurları hâline gelmiş yalnızca teorik alanlarda değil, gündelik yaşamın her düzeyinde yön verici bir rol üstlenmiştir. Bilimsel bilginin bu denli değer kazanması, uzun tarihsel birikimin yanı sıra güçlü felsefi temellere dayanmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, bir toplumun

sosyokültürel ve entelektüel gelişimi, bilimsel bilginin yalnızca mevcut durumunu değil, aynı zamanda tarihsel gelişim sürecini de kavrayabilmesine bağlıdır. Geçmişte üretilmiş bilgi ile güncel bilimsel üretim arasındaki sürekliliği doğru değerlendirebilen toplumlar, gelecek tasavvurlarını daha sağlam temeller üzerine inşa edebilmektedir.

Bu noktada bilim tarihi eğitimi özel bir önem kazanır. Bilim tarihi eğitimi; bilim, teknoloji ve bilim felsefesinin doğuş ve gelişimini, farklı kültürler arasındaki etkileşim süreçlerini ve modern bilimin şekillenmesinde rol oynayan dinamikleri inceleyen bir alan olarak, bireylere yalnızca tarihsel bilgi kazandırmayı değil, aynı zamanda eleştirel düşünme ve analitik değerlendirme becerileri kazandırmayı hedefler. Bu disiplin aracılığıyla yetişen bireyler, bilimsel bilginin tarihsel bağlamını kavrayabilen, teknik gelişmeleri eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirebilen ve bu birikimi toplumsal faydaya dönüştürebilecek düşünsel donanıma sahip olurlar.

Bilim tarihçiliğinin temel amaçlarından biri, farklı kültür ve medeniyetlerin "varlık, evren ve insan"a dair geliştirdikleri bilgi ve düşünme biçimlerine ilişkin farkındalık oluşturmaktır. Bu çerçevede bilimsel bilginin ve teknik gelişmelerin, tarihsel süreçte diğer bilgi türleriyle etkileşim içinde şekillendiği; coğrafî, ekonomik, siyasî ve kültürel koşullardan bağımsız düşünülemeyeceği ortaya konur. Her bir bilim dalının gelişimi yalnızca iç dinamiklerle değil, aynı zamanda dış koşullar ve değer sistemleriyle birlikte değerlendirilmelidir. Bu yaklaşım, bilimi yalıtılmış bir etkinlik olarak değil, insanlık tarihinin bütünsel bir parçası olarak ele almayı mümkün kılar.

Türkiye'de bilim tarihi çalışmaları ve bilim tarihi eğitimi, özellikle bilimsel bilginin gelişiminde İslam ve Türk medeniyetinin yerini ve katkılarını görünür kılma bakımından önemli bir işleve sahiptir. Bu bağlamda disiplin, farklı medeniyetlerde ve özellikle İslam-Türk düşünce dünyasında yaşanan kırılma noktalarını, sıçramaları, önemli şahsiyetleri ve eserleri gündemde tutmayı amaçlar. Bunun yanı sıra modern bilimi, dayandığı teorik çerçeve, yöntem ve amaçlar açısından eleştirel bir incelemeye tabi tutarak, bilim ile insani değerler arasındaki ilişkiyi yeniden düşünmeye imkân sağlar. Nihayetinde hedef, bilimsel düşünme ve araştırma yöntemleri konusunda tarihsel sürekliliğe dayanan bir bilinç inşa etmek ve bu bilinci diğer bilgi alanlarıyla sağlıklı bir ilişki içinde geliştirebilmektir.

Türkiye'de bilim tarihi disiplininin gelişimi, 19. yüzyılda başlayan erken girişimlerden günümüze uzanan bir süreç içinde şekillenmiştir. Başlangıçta bireysel çabalarla yürütülen çalışmalar, zamanla kurumsallaşmış; üniversitelerde açılan bölümler, enstitüler ve araştırma merkezleri aracılığıyla geniş bir akademik zemine yayılmıştır. Günümüzde hem ulusal hem de uluslararası

düzeyde artan ilgiyle birlikte bilim tarihi çalışmaları çeşitlenmekte ve derinleşmektedir.

Elinizdeki bu eser, bilim tarihinin Türkiye'deki bu çok katmanlı serüvenine katkıda bulunmak amacıyla hazırlanmıştır. Kitap, bir yandan alanın farklı yönlerini ele alan akademik çalışmaları bir araya getirirken diğer yandan disipline uzun yıllar emek vermiş isimlerin düşünsel mirasını yansıtan metinleri içermektedir. Bu yönüyle eser, yalnızca bir makaleler derlemesi değil, aynı zamanda bilim tarihinin Türkiye'deki gelişimine dair bir hafıza ve değerlendirme çalışmasıdır.

Bilim tarihçileri olarak, geçmişi empatiyle anlamanın bugünü şekillendirme gücüne sahip olduğuna inanıyoruz. Bu çalışma ile amaçlanan; bilimsel düşüncenin tarihsel imkânlarını görünür kılmak, bir zamanlar mümkün olanı hatırlatmak ve bu birikim üzerinden geleceğe dair yeni düşünme yolları açmaktır. Disiplinin birikimini sistemli bir şekilde ortaya koyarak, eksik kalan yönleri tamamlamak ve bu mirası gelecek kuşaklara daha bütünlüklü biçimde aktarabilmek bu eserin temel motivasyonunu oluşturmaktadır.

Bu eser, bilim tarihinin sürekliliğini ve dönüştürücü gücünü vurgulayan bir çabanın ürünü olarak, alana ilgi duyan araştırmacılar, öğrenciler ve okuyucular için anlamlı bir başvuru kaynağı olmayı hedeflemektedir. Eserin hazırlanmasına katkı sunan tüm yazarlara, bilgi ve birikimlerini paylaşarak bu çalışmayı mümkün kılan Kıymetli Hocamız Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu başta olmak üzere tüm hocalarımıza ve yayına hazırlık sürecinde emeği geçen herkese içtenlikle teşekkür ederim. Bu ortak akademik çabanın bilim tarihi alanına fayda sağlamasını temenni ederim.

**Şule Taşkıran**

# TAKRİZ

## TESPİT VE TEKLİF: 100 YILIN IŞIĞINDA TÜRK BİLİM TARİHİ ÇALIŞMALARINDA MUHASEBE VE ARAYIŞ

İHSAN FAZLIOĞLU

Veriler dikkate alındığında günümüzde insan ve toplum bilimlerinin tüm dünya ölçeğinde akademik bir itibar kaybına uğradığı söylenebilir. Hiç şüphesiz bu itibar kaybı için çok çeşitli nedenler ileri sürülebilir. Ayrıca dijitalleşmenin yeni imkânlar sunduğu, yapay zekânın da giderek artan bir oranda, bazı konularda kolaylıklar sağladığı vurgulanabilir. Ancak mevcut iktisadî koşullar içinde pragması yüksek olmayan, kısa vadede geri dönüş üretmeyen, daha yalın bir deyişle somut, elle tutulur sonuç vermeyen insan ve toplum bilimlerinin ya tırnak içine ya da askıya alındığı açıktır.

Bu hâle bağlı olarak özellikle Türkiye'de insan ve toplum bilimleri kümesinin bir üyesi olarak görülen "bilim tarihi"ne ilginin tüm dünya ölçeğinde azalması, bahusus İslam bilim tarihi çalışmalarının giderek daha fazla *minimalize* edilmesi dikkat çekiyor. Bu tasvirin de yine hiç şüphesiz pek çok nedeni mevcuttur. Örnek olarak genel bilim tarihi açısından, "bilim tarihi"nin önce ilmî, akabinde akademik bir alan olarak yükselmesini gerektiren tarihî koşulların süreç içinde ortadan çekilmesi verilebilir. İslam bilim tarihi çalışmalarının minimalize edilmesinin bir nedeni olarak genel bilim tarihine yönelik ilginin azalması gösterilebilir. Ancak başka bir açıdan, özellikle 11 Eylül 2002 olaylarından sonra, İslam medeniyetinin Batı medeniyetinin teşekkülüne etkisini minimalize etme çabasının bir parçası olarak geliştiği düşünülebilir.

Bu tespite somut birkaç örnek vermem mümkündür. Mesela bahusus, Avrupa ve Kuzey Amerika'da, ABD'de ve Kanada'da hem genel bilim tarihi hem de İslam bilim tarihi alanlarında çalışanların yaş ortalaması gittikçe artıyor; buna koşut olarak söz konusu alanlara yönelen gençlerin miktarı azalıyor. Özellikle emekli olan hocaların yerine yenileri ikâme edilmiyor. Örnek olarak, 2023'te yayımlanan *Handbook for the Historiograpy of Science* adlı eserde alanın son önemli figürü olarak Lorraine Daston verilir ki kendisi 2019 yılında yaş haddinden Max Planck Bilim Tarihi Enstitüsü'nden, bu satırların yazarının da katıldığı bir veda töreniyle emekli oldu. Harvard'da Abdülhamid Sabra'nın ölümünden sonra İslam Bilim Tarihi Kürsüsü kapandı; Jamil Ragep emekli olduktan sonra da McGill'deki İslam bilim tarihi çalışmaları durdu.

Yukarıda resmedilen manzaranın tersine Türkiye'de son yıllarda bilim tarihine yönelik özel bir ilgi var. Bu ilginin kaynağı ve nedenleri son derece çeşitlidir; ayrıca aşağıda kısaca değinileceği üzere bu nedenler ciddi bir müzâkereyi hak ediyor. Ancak vurgulanmalıdır ki bu ilginin tarihî kökenleri de mevcuttur. Salih Zeki'nin çalışmalarından Cumhuriyetimizin kurucu iradesinin taleplerine kadar geri giden bu kökler, Aydın Sayılı ile birlikte akademik bir yön kazandı; Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde başlayan bu süreç, başta İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi olmak üzere, çeşitli devlet ve vakıf üniversitelerinde kök saldı. En nihayet Resmî Gazete'de yayımlanan 25 Temmuz 2022 tarihli ve 5867 sayılı Cumhurbaşkanı Kararı ile İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Bilim Tarihi Enstitüsü kurularak taçlandı. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi bünyesinde 2013 yılında kurulan Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Enstitüsü ise daha çok Fuat Sezgin'in araştırma çizgisini takip ederek İslam bilim tarihi çalışmaları üzerine yoğunlaşmıştır. Yakın zamanda İstanbul Teknik Üniversitesi çatısı altında 18 Eylül 2025 tarihinde kurulan Mühendislik ve Teknoloji Tarihi Enstitüsü ise bu sürecin son halkalarından biri olarak kabul edilebilir.

Yukarıda "bu ilginin kaynağı ve nedenleri son derece çeşitlidir; ayrıca aşağıda kısaca değinileceği üzere, bu nedenler ciddi bir müzâkereyi hak ediyor" demiştik. Söz konusu ilgi, başka bir yazımızda kısaca değindiğimiz üzere, alanın ortaya çıktığı Batı Avrupa'da ve ABD'de farklı topraklarda köklenir.[1] Türkiye'de ise daha çok psikolojik bir sâikten kaynaklanır. Bu sâik, "Medeniyet Masası" adını verdiğim, Batı Avrupalılar tarafından kurulan ve her bir milletin yer almak adına, katkısını göstermek için kendini psikolojik baskı altında hissettiği bir hâlet-i rûhiyeye dayanır. Bu hâlet-i rûhiye Salih Zeki'nin *Âsâr-ı Bâkiye* adlı eserinin mukaddimesinden itibaren pek çok metinde müşâhede

1 İhsan Fazlıoğlu, "İki Ucu Müphem Bir Köprü: 'Bilim' ile 'Tarih' ya da 'Bilim Tarihi'", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* II/ 4 (2004), 9-27.

edilebilir. Cumhuriyetin kurucu iradesi de tam da bu nedenle, Ulus Devlet olarak kurulan yeni Türk Devleti'nin medenî bir millet olarak bu masada yerini alabilmesi için felsefe, bilim ve teknoloji gibi alanlara katkısını gösterecek çalışmaları teşvik etti; bu nedenle de Aydın Sayılı'yı yurt dışına bilim tarihi sahasında doktora yapmaya gönderdi. Aydın Sayılı'nın 1942'de Harvard Üniversitesi'nde tamamladığı tezinin *The Institutions of Science and Learning in the Islamic World* (*İslam Dünyasında Bilim ve Öğretim Kurumları*) olması ve Türklerin bu alanlardaki katkılarını ortaya koyma çalışması dile getirilen tespitin güzel bir örneğidir.

Aydın Sayılı'nın başlattığı zenginleşerek devam eden bu süreç, ilmî ve akademik niteliğini korumakla birlikte, Türkiye'de yine çok çeşitli nedenlere ancak esasta yukarıda işaret edilen hâlet-i rûhiyeye bağlı olarak bilim tarihi kavramı farklı gönderimler kazandı. "Önce biz bulduk" deyişiyle özetlenebilecek "öncelik saplantısı" ve "onların (bahusus Batılıların) şu alanda falanca bilgini varsa, bizim de filanca bilginimiz var" ifadesiyle dile getirilebilecek "kahramanlar savaşı" söz konusu halet-i rûhiyenin iki en önemli belirtisi (semptom) olarak sırlanabilir. Vulgar ve popüler seviyede bir anlam ifade etse de bu ve benzer tavırların akademik dile bulaşması ciddi bir sorun üretti. Bu sorun en üst düzeyde "var"ı yok; "yok"u var göstermek suretinde tezahür eder. Özellikle modern ve çağdaş bilimlerdeki keşif ve icatları bağlamından koparak geçmişe taşıma ya da geçmişteki keşif ve icatları bağlamından kopartarak mübalağalı bir şekilde, o dönemde mevcut bilgi uzayının imkânlarını aşacak şekilde dile getirme başka bir tür tezahür olarak zikredilebilir. Daha genel ölçekte, anakronizm ve whiggizm olarak adlandırılabilecek bu iki tavır bilim tarihi çalışmalarını kuşatmış vaziyettedir.

Oldukça kamusal olan bu iki anomali dışında akademik camiada yaygın başka bazı kabullere ya da daha seyreltilmiş bir ifadeyle, alışkanlıklara da işaret etmek gerekir. Bu alışkanlıklardan bir tanesi, herhangi bir alanda, yalnızca o alanın nazarî lisânı üzerine kapanma, konuyu yalıtılmış bir uzayda çözümlemeye çalışmaktır. Başka bir deyişle salt epistemik unsurlarla yetinmek başta siyasî, iktisadî, dinî, kurumlar, eğitim-öğretim vb. olmak üzere tarih bağlamı, kültürel koşulları, bilginlerin psişik özelliklerini, farklı sosyolojik yapıları, kısaca non-epistemik unsurları dikkate almamaktır. Bu çerçevede bilim tarihi çalışmalarını kriminoloji açısından bile incelemek mümkündür; hatta gereklidir. Buna bağlı olarak, bugün bilimsel "görülmeyen" ancak kendi tarihî bağlamındaki bilgi kümesinin bir üyesi olarak benimsenen bilimleri ya da yaklaşımları hiç göz önünde bulundurmamak da bahse konu kabullerden biridir. Kısaca dendikte toplumsal, siyasî vb. farklı epistemolojik küreleri ihmal ederek, salt bugünü "andıran" tarzdaki bilgiye yoğunlaşmak, tarihî süreci anlamamaya neden olur. İşaret edilmesi gereken başka bir kabul de belirli bir alanın tarihi çalışılırken araştırmaları kime, neye ve hangi bağlama göre sorularını dikkate

almaksızın saf özgün, yeni, artık ne denirse densin, fikir ve üretim kıstasıyla sınırlamak bilginin tabakalı ve dereceli doğasından kaynaklanan kurumsal, günlük, popüler, hatta vülgarize gibi çeşitlerine hiç bakmamaktır.

İçinde yaşadığımız zaman diliminde tarih/tarihî kavramı etrafında, bahusus Anglosakson-ABD ekseninde geliştirilen fikirler, bilim tarihinin ele alınma biçimini de belirlemeye başladı. XIX. yüzyılda tarih, Étienne Henri Gilson'un ifadesiyle, modernizmin metafiziğiydi. Kıta Avrupası, özellikle Alman zihniyeti, tarih metafiziği çerçevesinde tarihin makulleştirilmesi, anlamın tarihselliği gibi konulara özel bir yer açtı ve bilim tarihi çalışmaları bu çerçevede özel bir değer kazandı. XXI. yüzyılın ilk çeyreğinde bu tür bir tarih anlayışı ya da tarih metafiziğinin zayıflamasına koşut olarak bilim tarihi açısından iki önemli sorun üretti: Birincisi, Anglosaksonların modern-çağdaş anlamıyla bilimi Newton ile başlatıp öncesini *pre-science* olarak görmeleri. Bu tutum, önceki medeniyetlerin, özellikle de antik medeniyetlerin bilim ve teknoloji çalışmalarına ilgiyi nisbî olarak azalttı. İkincisiyse bahusus Alman düşünürlerin, bilim tarihi çalışmalarını tarihsel bilgi teorisinin (historical epistemology) bir parçası kabul etmeleri; daha sonra da özellikle 2010'dan sonra da yavaş yavaş *bilgi tarihi* (history of knowledge) adlı yeni bir disiplinin bir alt kümesi olarak görmeleri. Söz konusu görme yalnızca nazarî bir ifâdelendirme olarak kalmadı; aynı adla bir dergi bile yayınlanmaya başlandı.

Hiç şüphesiz burada dile getirilen gelişmeler başta olmak üzere, uluslararası akademik camiada ve bilim tarihi kamuoyunda ortaya çıkan çok yönlü değişimler ve dönüşümler, farklı kanallarla Türkiye'deki ortamı da etkiledi. Bu etkilerin ne olduğu ve etki dereceleri farklı bir çalışmanın konusudur. Ancak burada, tüm bu tespitler ışığında Türkiye'de yürütülen bilim tarihi çalışmalarının geldiği noktayı masaya yatırmak ve dünyadaki gelişmeleri de dikkate alarak yeniden yorumlamak gerekir. Çünkü böyle bir yorum teşebbüsü, Türkiye'de üretilecek çalışmaların, yalnızca mahallî çerçevedeki değil aynı zamanda uluslararası akademik câmiadaki meşruiyetini temin etmek açısından da önemlidir. İleriki yıllarda, İMÜ Bilim Tarihi Enstitüsü olarak Türkiye'deki bilim tarihi ve felsefesi câmiasını bahse konu sorunları görüşmek ve gelecekteki çalışmalara yön vermek için bir Bilim Tarihi ve Bilim Felsefesi Kurultayı'na davet etmeyi düşünüyoruz.

Yine de "Cumhuriyetimizin 100. Yılında Türkiye'de Bilim Tarihi Eğitimi ve Araştırmaları" başlıklı sempozyumda sunulan bildirilerden hareketle oluşturulan elinizdeki kitaptaki makalelerde şimdiye değin temas edilen sorunların bir kısmı teşrih edilmeye çalışıldı. Bu vesileyle 40 yıllık akademik tecrübemi dikkate alarak konuyla ilgili bazı tenkit ve tekliflerde bulunmak istiyorum. Öncelikle bilim tarihi bölümleri ya da anabilim dallarının hangi fakültelerde

kurulması gerektiği yeniden sorgulanmalıdır. Büyük oranda matematik bilimlerin ele alındığı bilim tarihi çalışmalarının edebiyat, insan ve toplum vb. fakültelerin çatısı altında sürdürülmesi içerik itibarıyla sorunludur. Çünkü bir bilimi bilmeden tarihini çalışmak mümkün değildir. Sözel ağırlıklı fakültelere gelen lisans öğrencilerinin yılın hemen ilk yarısında bölümden ayrılmaları, ayrıca öğrencilerin lisede doğru yönlendirilmediklerini; sahanın içeriği hakkında bilgilendirilmediklerini gösterir. Bu koşullarda bilim tarihi lisans programlarının varlığı büyük oranda sorgulanmalı; anabilim dalı olarak tarihî bir değeri de bulunduğundan Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Bilim Tarihi Anabilim Dalı ile ilk bölüm olan İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü dışındaki bölüm ve anabilim dallarının yapılandırılması yeniden düşünülmelidir. Bilim tarihi eğitimi veren bölüm ve anabilim dallarında bilimlerin yanında klasik dillerin eğitim ve öğretimi de dikkate alınmalıdır. Bilim tarihinin bir ders olarak orta ve yükseköğretim içindeki yeri ve karşılığı sorgulanmalıdır. Özellikle fen fakülteleri ve mühendislik fakültelerinde okutulan derslerin tarihi, bilim tarihi yöntemi çerçevesinde müfredata dâhil edilmelidir. Bilim tarihine ilişkin akademik ünvanlar, bahusus bilim tarihi doçentliği, üniversitelerarası yüksek kurul tarafından bağımsız bir üst ünvan olarak kabul edilmelidir.

Bilim tarihinin eğitim ve öğretimine ilişkin bu tekliflerin yanında müfredat ve içeriğiyle ilişkili bazı noktalara da işaret etmek isterim. Bilginin tamamlayıcılık ilkesine riayet ederek piramidal bir şekilde üniversitelerdeki bölümlerden ilkokullara değin bilim tarihi bilgilerini müfredata yerleştirmek gereklidir. Tarihî arka plan öğrencinin düşünme etkinliğine bir derinlik kazandıracaktır. Ayrıca Türk Milleti'nin felsefe-bilim tarihi içindeki yeri konusunda öğrenciye ciddi bir tasavvur verecektir. Bunun için kendimize has bir medeniyet anlayışı geliştirerek yeni bir tarihî dönemlendirme yapmalı, temel kavramlar konusunda, genelde insanlık özelde de Türk Milleti'nin tecrübesini dikkate alarak Avrupa-merkezli bakış açısından metinlerimizi arındırmalıyız. Bu çerçevede medeniyet tarihi yazıcılığını yeniden ele almalıyız. Özellikle Cumhuriyetimizin ilk kuruluş yılarındaki gibi Mezopotamya ve Anadolu Uygarlıklarına ağırlık verilmeli; Türk felsefe-bilim tarihi İslam medeniyeti içindeki yeri etrafında anlatılmalıdır. Artık 100 yaşını dolduran Cumhuriyetimiz dönemindeki bilim tarihi çalışmaları da yüksek lisans ve doktora araştırmalarının konusu kılınmalıdır. Bilim tarihi eğitim ve öğretimini daha cazip hâle getirmek için mezunlarına yeni istihdam alanları açılmalı, bunun için bir teklif olarak müzelerde, mimarlık odalarında ve basın-yayın organlarında vb. bilim tarihi uzmanları istihdam edilmelidir.

Eserin bu hâliyle ortaya çıkmasına katkı veren tüm meslektaşlarıma, bahusus, editörlüğünü üstlenen Şule Taşkıran'a teşekkür ediyorum. Kitapta dile

getirilen düşüncelerin verimli bir tartışma oluşturmasını ve hayırlara vesile olmasını diliyorum. En nihayet yıllar önce "İki Ucu Müphem Bir Köprü: Bilim ile Tarih ya da Bilim Tarihi" adıyla kaleme aldığım yazının bitiş cümlesi bu takrizin de son cümlesi olsun:[2] "Varlık'ı, varolan'ı ve insan'ı [var-oluşan'ı] nazarî/aklî idrak tarzlarımızı bilmek, yani bilim tarihi, insanın niçin bilmesi gerektiğini anlamının ilk şartıdır."

2 Fazlıoğlu, "İki Ucu Müphem Bir Köprü", 27.

BİRİNCİ BÖLÜM

# BİLİM TARİHİNİ DÜŞÜNMEK: YAKLAŞIMLAR VE YÖNTEMLER

# BİLİM TARİHİ VE ATATÜRK

REMZİ DEMİR[1]

Bu makalemde, bilim tarihinin ve bununla bağlantısı içinde felsefe tarihinin, Türkiye'de kurumsallaşma sürecini başlatan gelişmeleri inceleyeceğim ve bu maksatla 1933'te gerçekleşen dört önemli hadisenin arka-planına bakacağım. Bu dört hadise şunlardır:

1. Aydın Sayılı, ABD'ye bilim tarihi doktorası yapmaya gönderildi.
2. Süheyl Ünver, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde bir Tıp Tarihi Enstitüsü kurdu.
3. Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*'ni yayımladı.
4. Paul Kahle, Pîrî Reis'in Dünya Haritası'nı tanıtan çalışmasını bastırdı.[2]

Şimdi sorum şudur: Bu noktaya nasıl gelindi? Bu sorunun yanıtını bulabilmek için 1933'ten birkaç sene öncesine ve sonrasına gitmek gerekecektir.

## 1. Türk Bilim Tarihçiliğinin Kurumsallaşmasında Bazı Önemli Hadiseler (1927-1937)

İngiliz yazar ve tarihçi Herbert George Wells'in (1866-1946) *The Outline of History* (1920) adlı yapıtı, Mustafa Kemal Atatürk'ü çok etkilemiş ve derhâl Türkçeye tercüme edilmesini istemişti.

Bu eser, "müderris ve muallimlerden müteşekkil bir heyet" tarafından *Cihan Tarihinin Umumî Hatları* adıyla Türkçeye çevrilmiş ve beş cilt halinde 1927-1928'de yayımlanmıştı.

1 Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü, rdemir@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6025-5476.

2 Paul Kahle, *Die Verschollene Columbus-karte von 1498 in Einer Türkischen Weltkarte von 1513*, (Berlin: Walter de Gruyter & Co, 1933).

Wells, bugün "Big History" (Büyük Tarih) olarak anılan bir yaklaşımla evrenin oluşumundan Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar genel bir tarih yazmıştı ve özellikle de medeniyet tarihine [ve bu arada bilim ve teknoloji tarihine] ağırlık vermişti. Öyle anlaşılıyor ki bu yaklaşımı, Atatürk tarafından da beğenilmiş ve kullanılmıştı. Wells, eserinin "Osmanlı Türkler(i) ve Kostantiniyye" bahsinde Türkleri şöyle tanımlamıştı:

> "Osmanlı Türkler(i) nihayet, Küçük Asya yaylaları üzerinde tevakkuf ettiler ve Selçukî Türkler de kendileriyle aynı ırktan olan hayırhah komşular buldular. Şimdiki Anadolu demek olan bu memleketin en büyük kısmı şehirlerde hayli büyük nisbette Yunanlılar, Yahudiler ve Ermeniler bulunmakla beraber – lisânen Türk ve dinen Müslüman idi. Hiç şüphesiz, halkın damarlarında Hitit, Frikyalı, Truvalı, Lidyalı, İyonyalı, Yunanlı, Kimmerî, Galat ve (Bergama Devri'nden beri) İtalyan kanının izleri vardı; fakat halk ecdâddan müntakil bir tesiratı çoktan unutmuş idi".[3]

Bu bakış açısı, sonraki tarihsel araştırmalara yön verecekti. Atatürk'ün asıl talebi "Türklerin medeniyet tarihindeki yerinin" belirlenmesiydi. Çünkü ancak bu sayede oryantalistlerin Türklere ilişkin ön yargılarını [ki Türklerin harp ve darptan başka bir şeye yetenekleri olmadığı savına dayanıyordu] gidermenin ve Türkiye'yi saygın bir devlet olarak dünya siyaset sahnesine yerleştirmenin mümkün olacağına inanıyordu. "Medeniyet" kavramının anlam ve kapsamını şöyle vermişti:

> "Bir insan cemiyetinin (a) devlet hayatında, (b) fikir hayatında, yani ilimde, içtimaiyatta ve güzel sanatlarda, c) iktisadî hayatta, yani ziraatta, sanatta, ticarette, kara, deniz ve hava münakalâtçılığında yapabildiği şeylerin muhassalasıdır. Bir milletin medeniyeti denildiği zaman hars namı altında saydığımız üç nevi faaliyet muhassalasından hâriç ve başka bir şey olamayacağını zannederim. Şüphesiz her insan cemiyetinin harsı, yani medeniyet derecesi bir olmaz. Bu farklar, devlet, fikir, iktisadî hayatların her birinde ayrı ayrı göze çarptığı gibi, bu fark üçünün muhassalası üzerinde de görünür. Mühim olan muhassalalar üzerindeki farktır. Yüksek bir hars, onun sahibi olan millette kalmaz, diğer milletlere de tesirini gösterir, büyük kıtalara şamil olur. Belki bu itibarla olacak, bazı milletler yüksek ve şamil harsa medeniyet diyorlar".[4]

1929'da Pîrî Reis'in Haritası'nın bulunuşu Atatürk'ü ve çevresindeki bilginleri çok heyecanlandırmıştı. Afet Hanım, haritanın bulunuşunu şöyle anlatmıştı:

> "Bu maksatla müze hâline getirilecek binaların içinde bulunan eşyalar tasnif edilmekte iken, Millî Müzeler Müdürü B. Halil Ethem, ilim âleminin o zamana

3 H.G. Wells, *Cihan Tarihinin Umumî Hatları*, (İstanbul: Devlet Matbaası) 1928), 3/168.

4 Afet İnan, "Türk Tarih Kurumu 40 Yaşında", *Belleten*, XXXV/140 (Ekim 1971), 524.

kadar tanımadığı bir harita (portulan) buldu (9.11.1929). En eski Amerika haritasının bulunmuş olduğu haberini alan Cumhurbaşkanı Gazi M. Kemal Atatürk, derhâl büyük ilgi gösterdi. Haritayı Ankara'ya getirterek tetkik ettiği zaman, bunun olduğu gibi neşredilmesini ve üzerinde ilmî incelemeler yapılmasını emretti".[5]

1930'da Cumhuriyet Dönemi'ndeki "resmî tarih çalışmaları"nın öncüsü olarak kabul edebileceğimiz *Türk Tarihinin Ana Hatları* hazırlandı. Bu eser, "Türk Tarih Heyeti'nin başka azalarının ve mevzu ile alakalı zatların mütalaa ve tenkit nazarlarına arz olunmak üzere yalnız yüz nüsha basılmış"tı ve iç-kapakta yazarların isimleri ve yazılış yöntemi şöyle belirtilmişti:

"Türk Ocağı 'Türk Tarihi Heyeti azalarından Afet Hf. ile Mehmet Tevfik, Samih Rifat, Akçura Yusuf, Dr. Reşit Galip, Hasan Cemil, Sadri Maksudi, Şemsettin, Vasıf ve Yusuf Ziya Beyler tarafından iktitaf, tercüme ve telif yolları ile yapılmış bir teşebbüstür."

Yazarlar, kitabın yazılış gerekçesini "Bu Kitap Niçin Yazıldı?" başlığını taşıyan kısımda şöyle açıklıyorlardı:

> "Şimdiye kadar memleketimizde neşrolunan tarih kitaplarının çoğunda ve onlara mehaz olan Fransızca tarih kitaplarında Türklerin dünya tarihindeki rolleri şuurlu veya şuursuz olarak küçültülmüştür. Türklerin, ecdat hakkında böyle yanlış malumat alması, Türklüğün kendini tanımasında, benliğini inkişaf ettirmesinde zararlı olmuştur. Bu kitapla istihdaf olunan asıl gaye, bugün bütün dünyada tabii mevkiini istirdat eden ve bu şuurla yaşayan milliyetimiz için zararlı olan bu hataların tashihine çalışmaktır; aynı zamanda bu, son büyük hadiselerle ruhunda benlik ve birlik duygusu uyanan Türk milleti için millî bir tarih yazmak ihtiyacı önünde atılmış ilk adımdır…"[6]
>
> "İkinci bir maksadımız da kâinatın teşekkülüne, beşerin zuhuruna ve beşer hayatının tarihî devirlerden evvelki mazisine dair, yakın zamanlara kadar itibarda bulunan yanlış telakkilerin önüne geçmektir. Yahudilerin mukaddes saydıkları efsanelerden çıkan telakkiler, menbaların tenkidi ile ve son zamanların ilmî keşifleri ile artık tamamen kıymetini kaybetmiştir. Tenkidî tarihe ve tabii ilimlere dayanılarak kurulan faraziyeler, elbette Sifrit Tekvîn'in haberlerinden daha ilmîdir. İşte bunun içindir ki, kitabımızda beşerin tarihine girmeden önce kâinat, dünya ve insan hakkında zamanımızın ilme müstenit nazariyelerini nakil ve izah ettik; ve bunu yaparken, batıl fikirlerden sıyrılarak, tarihî şeniyeti kavramaya çalıştık…"[7]

5 Afet İnan, *Pîrî Reis'in Amerika Haritası (1513-1528)*, (Ankara: TTK Basımevi, 1954), 3-4.

6 *Türk Tarihinin Ana Hatları* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1930), 1.

7 *Türk Tarihinin Ana Hatları*, 2.

Kitabın bazı ilginç yönleri vardı:

1. Wells'in *Cihan Tarihinin Umumî Hatları* örnek alınmış, ancak ondan farklı olarak Türk Tarihi merkeze konulmuştu.
2. Roma'dan itibaren Batı Tarihi'nden hiç bahsedilmemişti.
3. Neredeyse "Siyaset Tarihi" kadar "Medeniyet Tarihi" de yer verilmişti.

Daha sonra bir adım daha atıldı ve önceki yapıtta yer alan yaklaşımın [ki sonradan kısaca Türk Tarih Tezi olarak anılacaktır] kamuoyuna duyurulmasını sağlamak maksadıyla 15 Ocak 1931 tarihinde *Türk Tarihinin Ana Hatları, Methal Kısmı* adında küçük bir kitapçık çıkarıldı. Bu kitapçık, *Türk Tarihinin Ana Hatları* isimli eserin "Türk Tarihine Umumî Methal" ve "Orta Asya'da Türk Tarihine Methal" kısımlarının telif ve terkibi suretiyle hazırlanmış ve 30 bin nüsha basılmıştı.

*Methal*, esasen küçük bir Türk Medeniyeti Tarihi görünümündedir. Türklerin din, felsefe, bilim ve teknoloji, edebiyat, musiki ve mimari gibi medeniyetin önde gelen alanlarında yaratmış oldukları değerlerin bir dökümünü yapmayı hedeflemiştir. Mesela "Garbî Türkistan'da Türk Medeniyeti" bahsinde Uluğ Bey rasathanesi hakkında kısa bir malumat verilmiş ve sonra şöyle denilmiştir:

> "Bu rasathaneyi ziyaret eden bütün şuurlu Türkler her cihetten Türk dehası mahsulü olan bu muazzam ilim abidesini gördükleri zaman derin bir Türklük gururu hissederler. Taassup ve cehalet kurbanı olmadığı zaman Türk'ün neler yapabileceğine bu rasathane parlak bir delilidir".[8]

Kaynakları Rusçadır. Ancak DTCF Kütüphanesi, Afet İnan Koleksiyonu'nda yer alan bir nüshasından anlaşılmaktadır ki sonraki yıllarda, bu eserde yer alan bazı bilgiler ve görüşler beğenilmemiş ve değiştirilmiştir. *Methal*'in sonunda yer alan "Türkler Hakkında Yanlış ve Garazkâr Telkinler" bahsinde bu yönde sarf edilen girişimlerin ardında yatan temel motivasyon da şöyle açıklanmıştır:

> "Türklerin yalnız harp ile başkalarının memleketlerini ele geçirmek gaye ve gayreti ile yaşayarak medeniyete hâdim olmadıkları yolundaki garazkâr iddia ve iftiraların artık mevsimi geçmiştir. Asırdide Hristiyanlık davalarının doğurduğu bu ibtidaî telakki ve telkinlerle beşeriyetin bir kısmında diğerlerine karşı kin ve husumet hisleri aşılamanın ne kadar gayr-ı insanî ve gayr-ı medenî olduğunun anlaşılması zamanları gelmiştir".[9]

Acaba bu garazkârlar kimlerdi? Bu bahiste özellikle iki "garazkâr"ın, yani Ernest Renan (1823-1892) ile Joseph Halévy'nin (1827-1917) isimleri anılmış ve Renan'dan şu alıntı yapılmıştır:

---

8 *Türk Tarihinin Ana Hatları: Methal Kısmı* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), 31.

9 *Türk Tarihinin Ana Hatları: Methal Kısmı*, 69.

> "Topraklar altından çıkarılan bu kadîm ve yüksek Babil medeniyetini Türkler, Finovalar, Macarlar gibi şimdiye kadar tahripten başka marifet göstermemiş ve kendilerine has hiçbir medeniyet yaratmamış ırklar nasıl yapmış olabilirler? Gerçi hakikat bazen hakikate benzemez gibi görünebilir ve eğer bize Samîlerden ve Arîlerden evvelki medeniyetlerin en kudretli en değerlisini kuranların Türkler, Finovalar, Macarlar olduğu uluorta bir kanaat yerine meseleyi menşeinden sonuna kadar izah edici delillerle ifade ve ispat olunursa inanırız. Fakat bu deliller, bunu kabulden çıkacak neticenin fecaati nispetinde kuvvetli olmak lâzım gelir".[10]

Bu gerçekten de ırkçı bir söylemdi ve daha önceki bazı söylemleri gibi[11] Türkleri derinden yaralamıştı. Bu çalışmalar bu noktada kalmadı. 15 Nisan 1931'de Cemiyetler Kanunu'na göre Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti kuruldu. Cemiyet'in temel maksadı, yukarıdaki gelişmelerin ışığı altında çok daha açık bir biçimde anlaşılıyor ki esasen Türklerin "medeniyet tarihi"ndeki yerini göstermekti. Sonradan Türk Tarih Kurumu adını alacak olan Cemiyet'in ilk işi, 28 Kasım 1931'de liseler için dört ciltlik *Tarih* kitabını yayımlamak oldu. Ciltlerin içeriği şöyle düzenlenmişti:

Birinci Cilt: Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar

İkinci Cilt: Orta Zamanlar

Üçüncü Cilt: Yeni ve Yakın Zamanlar

Dördüncü Cilt: Türkiye Cumhuriyeti

Mukaddimede belirtildiğine göre Türk Tarihi memleketimizde en az incelenmiş konulardan biridir. Yabancı tarihçiler Türklerin tarihini, kan ve ateş maceralarından ibaret göstermişken Türk tarihçiler ise "Ümmetçilik" ve "Osmanlıcılık" ideolojilerinin etkisi altında Türklüğü ve Türk Medeniyeti'ni görmezden geldiler:

> "Bütün bu menfi cereyanlar, tabii olarak mektep programları ve mektep kitapları üzerinde dahi tesir gösterdi ve Türklüğün çadır, aşiret, at, silah ve muharebe mefhumları ile müradif tutulması ananesi mektep kitaplarımıza kadar girdi. Türk tarihinin, inkâr edilmiş ve unutturulmuş simasını ve mahiyetini, bütün hakikatleri ile meydana çıkarabilmek için çalışmakta olan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, bir kısım azasını tarih tedrisatındaki bu boşluğu doldurabilecek bir kitap hazırlamaya memur etti".[12]

Bu eseri, birkaç isim farkla *Türk Tarihinin Ana Hatları*'nı yazan heyet hazırlamıştı: Mehmet Tevfik Bey, Samih Rifat Bey, Akçuraoğlu Yusuf Bey, Dr.

---

10 *Türk Tarihinin Ana Hatları: Methal Kısmı*, 70.

11 Ernest Renan Osmanlı Mütefekkirleri'nin yakından tanıdıkları bir isimdir. Onun "L'Islamisme et la science" (İslam ve Bilim) adlı konferansında ileri sürdüğü savları Namık Kemal (1840-1888), *Renan Müdâfaanamesi* (1883) adlı risalesinde eleştirmişti.

12 *Tarih* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), 1/V.

Reşit Galip Bey, Hasan Cemil Bey, Afet Hanımefendi, Baki Bey, İsmail Hakkı Bey, Reşit Saffet Bey, Sadri Maksudi Bey, Şemseddin Bey, Şemsi Bey, Yusuf Ziya Bey.

Bazı ilginç yönleri şöyle sıralanabilir:

1. "Big History" anlayışı korunmuş ve merkeze Türk Tarihi alınmıştır.
2. Bu defa, Roma dâhil Batı tarihine de geniş yer verilmiştir.
3. Üçüncü cildin neredeyse tamamı Osmanlı Dönemi'ne, dördüncü cildin tamamı ise Cumhuriyet Dönemi'ne (8 yıla) tahsis edilmiştir.
4. Medeniyet tarihine ilişkin sayfalar büyük bir yekûn tutmaktadır.

Buradan da anlaşılmaktadır ki Osmanlı Dönemi'ni görmezden gelme gibi bir yaklaşım söz konusu değildir. İkinci cildin "Abbasi Devri'nde İslâm Medeniyeti ve Bu Medeniyette Türklerin Tesiri" bahsine girişte şöyle denilmiştir:

> "İslâmiyet devrinde ulûm ve maarifle iştigâl edenlerin en çoğu Arap olmayan kavimlere mensup idi. İslâm medeniyeti kendi teessüsünü diğer milletlere, bilhassa Türklere ve İranlılara medyundur. İslâmiyetin zuhuru esnasında yüksek bir seviye ve eski bir medeniyet sahibi olan Türklerin İslâmiyet'i kabul ettikten sonra İslâmiyet'in teessüs ve inkişafında pek mühim bir âmil olmaları tabii idi".[13]

Malum olduğu üzere bu görüş, sonraki yıllarda Türk bilim tarihçileri ve felsefe tarihçileri tarafından sık sık dile getirilecek ama uluslararası bilginler topluluğunda pek de kabul görmeyecektir. Aynı bahiste Fârâbî ile ilgili şöyle bir hükme yer verilecektir ki bu hüküm yanlıştır: "Fârâbî'nin *es-Siyâsetü'l-Medeniyye* nam eseri iktisadî siyasete dairdir. İslâm medeniyetinde bu mevzua dair ilk yazılan kitap bu eser olduğundan iktisadî siyaset ilmini İslâmlar arasında tesis etmek şerefi de Türklere aittir".[14]

Üçüncü ciltte asırlar boyunca "Osmanlı Harsı" da konu edinilmiştir. Mesela "XVII'inci Asır Ortalarında Osmanlı Harsı" bahsinde, Nefî, Koçi Bey, Şeyhülislâm Yahya Efendi, Kâtib Çelebi anılmış ve Kâtib Çelebi şöyle tanıtılmıştır:

> "Zamanının hemen bütün ilimlerine aşina sayılan Kâtib Çelebi (Hacı Halife) de bu devrin âlimlerindendir. Kâtib Çelebi, aşina olduğu ilimlerden bazılarını Hollandalı bir mühtediden öğrenmiş idi; yani artık bu devirde Şark'ın Garp ulûmundan istifadesi zarureti hâsıl olmuştu. Umumiyetle Osmanlı harsının değişmesinde Murat IV. Devri bir merhale teşkil eder."[15]

13 *Tarih*, 2/163.

14 *Tarih*, 2/163-164.

15 *Tarih*, 3/120.